

نثر متصوفانه فارسی در شبه قاره از آغاز تا ربع قرن هشتم هجری و سهم شیخ شرف الدین ابوعلی قلندر یائی پتی در پیشرفت آن

زبان فارسی از هشت قرن پیش زبان رسمی و ادبی شبه قاره پاکستان و هند بوده و در ظرف این دوره یک گنجینه بزرگ و گرانبهای آثار فارسی در این سرزمین بوجود آمده است . .

زبان فارسی در شبه قاره در قرن پنجم هجری در نتیجه حملات و فتوحات مبین الدوله سلطان محمود غزنوی (متوفی ۴۲۱ هـ) از راه پیشاور وارد گردید . و همراه با توسعه حدود سلطنت غزنویه (۳۶۶ - ۵۸۲ هـ) و غوریه (۴۰۱ - ۶۱۲ هـ) و با گسترش دین مبین اسلام در ادوار بعدی بتدریج پیشرفت نمود . قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری بواسطه اینکه در این دوره یک زمینه اساسی و استوار برای ترقی و تعالی زبان و ادب فارسی تهیه شده بود ، مهمترین دوره در تاریخ ادبی شبه قاره محسوب می شود . در ضمن بررسی پیشرفت زبان و ادبیات فارسی باید این نکته اساسی را در نظر داشت که اشاعت زبان فارسی در شبه قاره بطور کلی بنا بر دو علت اصلی بوده است : یکی بواسطه اشاعت دین اسلام در این سرزمین ، و دیگری بسبب رسمی (۱) بودن آن . البته علت اول بر علت دوم رحمان می دارد . بنا براینکه اولین آثار فارسی که در این سرزمین بوجود آمد ، مشتمل بر کتابهای دینی نوشته در موضوع تصوف بود .

---

۱ - زبان فارسی از آغاز سلطنت اسلامیه در شبه قاره در سال ۵۰۲ هجری تا اواخر قرن سیزدهم هجری زبان رسمی شبه قاره بوده است .

در این دوره بحث را از لحاظ پیشرفت زبان و ادب فارسی، می‌توان بدو قسمت زیر تقسیم کرد:

دوره اول: پیش از سلاطین مملوکیه (از آغاز تا قرن ششم هجری).

دوره دوم: از آغاز دوره سلاطین مملوکیه در ۶۰۲ تا ربع قرن هشتم هجری.

دوره اول:

این دوره که شامل دو قرن یعنی پنجم و ششم هجری بوده، دوره ورود و آغاز زبان فارسی در شبه قاره می‌باشد. در قرن پنجم تنها کتابی که بفارسی نوشته شد، کشف‌المحجوب تألیف شیخ ابوالحسن علی بن عثمان هجویری غزنوی لاهوری (م. ۴۶۴هـ) در موضوع تصوف می‌باشد. از کتاب دیگری که در قرن پنجم یا در قرن ششم هجری به فارسی تألیف گردیده باشد، هیچ اطلاعی در دست نیست.

دوره دوم:

این دوره که از آغاز دوره سلاطین مملوکیه در سال ۶۰۲ هجری شروع می‌شود و تا ربع اول قرن هشتم هجری ادامه می‌یابد (۲)، از لحاظ پیشرفت و توسعه زبان فارسی همراه با گسترش دین مبین اسلام و تصوف اسلامی مهمترین ادوار بعدی می‌باشد. در این دوره بسیاری از صوفیان بزرگ و معروف شبه قاره مانند شیخ معین الدین حسن سنجر (۶۲۷هـ) و شیخ قطب‌الدین بختیار اوشی کاکلی (۶۳۳هـ) و شیخ جمال‌الدین هامسوی (۶۴۷هـ) و شیخ فریدالدین مسعود گنج شکر (۶۶۴هـ) و شیخ بهاء‌الدین زکریای ملتانی (۶۶۶هـ) و شیخ فخرالدین ابراهیم عراقی همدانی (م. ۶۸۸هـ) و شیخ علاء‌الدین علی احمد صابر کلیری (۶۹۰هـ) و شیخ شمس‌الدین ترک پائی پتی (۷۱۶هـ) و شیخ نظام‌الدین محمد اولیا بدایونی (۷۲۵هـ) و غیرهم بوجود آمده، و خدمات شایسته و بی‌مانند در زمینه گسترش و توسعه اسلام و تصوف بانجام رسانیده‌اند. بعضی از آنها آثار عمده‌ای در باب تصوف و عرفان که در ادبیات متصوفانه اهمیت خاصی می‌دارد، نیز از خود باقی گذاشته‌اند.

شیخ شرف‌الدین ابوعلی قلندر پائی پتی نیز از گروه همین متصوفین بوده که نه تنها در توسعه دین و تصوف اسلامی فعالیت‌های خوبی بعمل آورده بلکه با تألیف آثار منشور و منظوم در پیشرفت زبان و ادب فارسی نیز سهمیم بوده است. پیش از اینکه ارزش و مقام آثار شیخ بزرگوار در ادبیات متصوفانه شبه قاره دریافت بشود، ذکری از احوال و آثار او در زیر خلاصه می‌گردد:

مختصری از احوال و آثار شیخ شرف‌الدین ابوعلی قلندر پائی پتی:

اسم شیخ «شرف‌الدین» و کنیت او «ابوعلی» یا «بوعلی» (مخفف ابوعلی) و

لقبش «قلندر» است.

پدر شیخ سالار فخرالدین که در ناحیه‌ای از نواحی کرمان متولد شده بود، دوره تحصیلات متداوله و استفاضه روحانی از حضرت شاه محمد کرمانی (یکی از اسلاف شاه نعمت‌الله ولی کرمانی) را در کرمان بپایان رسانیده، در حدود سال ۶۰۰ هجری از کرمان به هند مهاجرت نمود، و در شهر پائی پت (فعلا در استان پنجاب شرقی هند) تا آخر زندگانی اقامت گزید، و همانجا وفات یافت و مدفون گردید.

شیخ شرف‌الدین ابوعلی قلندر در سال ۶۰۲ تا ۶۰۵ هجری در پائی پت تولد یافت. او تحصیلات مقدماتی را در زادگاه خود فرا گرفت، و از مولانا سراج‌الدین مکی حفظ قرآن مجید نمود، بعداً به‌دهلی که آن زمان پایتخت سلطنت اسلامی شبه قاره و مرکز فرهنگ و ادب بود، رفته از استادان مختلفه تحصیلات عالییه را بپایان رسانید، و مدت دوازده سال در مدرسه یک مناره دهلی بشل تدریس و افاده صرف نمود.

چون شیخ از اوایل عمر تمایل طبیعی بجانب تصوف و عرفان می‌داشت، لهذا در دوران درس و تدریس هنگام فراغت را در مجاهده و ریاضت صرف می‌نمود، و ضمناً از اشخاص زیر استفاضه روحانی می‌کرد و با یکی از آنها ارادت رسمی هم می‌داشت:

۱- شیخ قطب‌الدین بختیار اوشی کاکي (م ۶۳۳ هـ)

۲- سید خضر رومی قلندر (خلیفه شیخ قطب‌الدین بختیار اوشی کاکي در سلسله

چستیه).

۳- سید بحری قلندر (خلیفه سید خضر رومی قلندر).

شیخ در نتیجه تأثیر مجاهده و ریاضت و صحبت مردان حق بالاخره اشتغالات دنیا و کار تدریس وطن خود را بدرود گفته، بسیاحت و جهانگردی کشورهای مختلفه پرداخت، و از عرفا و بزرگان بلاد مختلفه اکتساب فیض نمود. در دوران سیاحت او بقونیه نیز رسیده مدتی در محضر شیخ شمس‌الدین تبریزی (۶۳۵ هـ) و مولانا جلال‌الدین محمد رومی (۶۶۲ هـ) بوده از روحانیت ایشان استفاضه کرد.

شیخ ابوعلی قلندر در حدود سالهای ۶۳۵ تا ۶۵۰ هـ در عهد سلطان ناصرالدین محمود پادشاه دهلی (۶۴۴-۶۶۴ هـ) به‌موطن خود مراجعت نمود، و دریائی پت‌سکنی داشته به‌کار رشد و هدایت و تربیت روحانی مردمان مشغول گردید.

علاوه بر مردم عمومی عده‌ای از بزرگان صوفیه معروف معاصر مانند شیخ عثمان مروندی معروف به‌لعل شهباز قلندر (۶۷۲ هـ) و امیر خسرو دهلوی (۷۲۵ هـ) و شیخ

جلال‌الدین محمود کبیر الاولیا پائی پتسی (۷۶۵ هـ) و غیر هم صحبت او را درک کرده و از روحانیتش بهره برده‌اند . از پادشاهان معاصر سلطان غیاث‌الدین بلبن (۶۶۴ - ۶۸۶ هـ) و سلطان جلال‌الدین فیروز شاه خاجی (۶۸۹ - ۶۹۵ هـ) و سلطان علاء‌الدین محمد شاه خلجی (۶۹۵ - ۷۱۵ هـ) و سلطان غیاث‌الدین تغلق شاه (۷۲۵ - ۷۲۵ هـ) و سلطان محمد تغلق شاه (در اوان شاهرادگی) و سلطان شاهرادگی (در اوان شاهرادگی) با او عقیدت و علاقه صمیمانه می‌داشته‌اند .

شیخ ابوعلی شیدر اواخر زندگانی خود را بیشتر در حالت سکر و استغراق و غلبه احوال گذرانده بالاخره در سال ۷۳۴ هـ در قره بوده کبیره (در مضامین سیر کرمال) نائب و در کرمال مدعوین کردند . بعد از آن نمندان و سوسگان او حسدش را از آنجا برآورده در پائی پت حاتی که فعلا وجود دارد ، بخاک سپردند . آثار مرار او در کرمال هم باقی مانده و زیارتگاه مردم بوده و هست .

شیخ ابوعلی قلندر آثاری فارسی زیر را از خود باقی گذاشته است :

نثر :

۱- رساله سرالعشق

۲- رساله سلوک

۳- رساله اسرار العاشقین

۴- رساله و شقیه

۵- مکتوبات (۳)

نظم :

۱- دیوان (قصاید و غزلیات و رباعیات)

۲- مثنوی (نام ندارد)

۳- مثنوی (نام ندارد)

۴- مثنوی (نام ندارد ، ولی بعنوان « گل و بلبل » معروف است)

آثار منثور شیخ تاکنون چاپ نشده ، ولی تمام آثار منظوم او در پاکستان و هند

۳- علاوه بر آثار مزبوره دورساله دیگر بعنوان « حکم نامه » و « رساله حقایق کلمه »

طبعه سز نام او منسوب بوده است . ولی در نسخه تحقیق اثبات پیوسته که هر دو رساله از تألیفات شیخ نیست بلکه بعد از وفات او نوشته شده و اشخاص نام او منسوب گردیده است .

بچاپ رسیده است .

از آثار منشور شیخ فقط وجود دو نسخه خطی مجموعه مکتوبات ، یکی در کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور (در پاکستان) ، و دیگری در کتابخانه دانشگاه اسلامیة علی گره (در هند) یافت شده ، و از اینها تنها نسخه اول الذکر مورد استفاده ما بوده است .

سبک نثر :

مجموعه مکتوبات شیخ ابوعلی قلندر که شامل صد و دوازده مکتوب است . یک نمونه عمده نثر شیخ می باشد . سبک آن ، چه از لحاظ موضوع و چه از لحاظ لفظ ، شوا و ساده و دلنشین و استوار و دارای تأثیرات شدیدی بر خواننده است ، و دارنده تمام صفات عمومی نثر متصوفانه قرنهای اولیه می باشد .

اینک پاره ای از مکتوبات شیخ ابوعلی قلندر بعنوان نمونه نثر او :

بسم الله الرحمن الرحيم

برادرم اختیارالدین بداند ، آنچه آفرید برای تو آفرید . و تو برای شناخت خود ، و شناخت همه آفرینش ترا داده ، و ترا محب خود خوانده ، و گفت : از عشق تو آفریدم آنچه آفریدم ، و پیدا کردم از محبت تو برای تو ، تا بدانی ما را و قدرت ما را . و شناسی همه آفرینش ما را .

ای برادر ، چشم دل بگشای ، و نیکویی ، و بدان (که) عاشق از عشق خود برای تو چها آفریده ، و چه تماشاها پیدا کرده ، و حسن خود در هر درختی نهاد . و سبوه های گوناگون آفرید ، و در همه میوه ها بزه دیگر که جز تو کسی دیگر آن میوه ها را نشناسد ، پیدا کرد . و آن درخت را خیر از خود و نه خیر از برگ و نه خیر از گل و نه خیر از میوه . ای برادر ، این همه از برای تو پیدا کرد . و شناخت همه در تو داد ، بی بر شکر برای تو ، و آن بی را خیر از نکر نه .

ای برادر مرغان خوش آواز آفرید ، و رنگهای گوناگون در ایشان نهاد ، تا اینکار را خیر از رنگ و نه خیر از گویایی خود . حسن که در ایشان نهاد . برای شناسی تو . . . . . ای برادر ، نظر بر قدرت کنی ، و نکر این نعمتیا بجا آر ، حق صالحی بعد از دان ، عاشق از عشق ترا پیدا کرد ، و از عشق تو برای تو این نعمتیا آفرید . و دانست ایشان ترا داد ، و بر تو گفت : در این بر من مایل ، اگر تو را از حق ساری و حصول مستوی بروی ، بی نریا ، و گاه نعمت مانی ، داخل همان سازند ، و بر عشق تو گذارند ، و از کرده ای حسرت را غنوم کنند که شناختی قدرت ما را ، و بخا ناورد از حسرت سب

ما را ، داخل محبان نباشی ، و داخل فرما برادران نیارند ، و با شیطان و بی‌فرمانگان و کافران و منافقان برآرند .

ای برادر ، در آن کوش که داخل محبان باشی ، و فرمان بجا آری که معشوق بر تو رسانید . اگر بر آن کار کنی داخل دوستان آبی ، و با معشوق در ناز باشی ، و گرنه خبیر کرده‌اند که اگر بی‌فرمانی کردی با شیطان باشی در گداز . . . و الله اعلم بالصواب .

پیشرفت ادبیات متصوفانه تا زمان شیخ :

در ظرف دوره مورد نظر یعنی از آغاز تا وفات شیخ ابوعلی قلندر کتابهای عمده و عدیده در موضوع تصوف و عرفان تألیف گردید . و همگی این آثار را از لحاظ صنف می‌توان به نوع زیر تقسیم کرد :

الف - تالیفات مستقل

ب - ملفوظات

ج - مکتوبات

تالیفات مستقل : عبارت از آثاری است که هدف تألیف آنها بویژه بیان و شرح عقاید و مسایل تصوف و عرفان بطور مرتب و مقرر بوده . عده این نوع آثار کمتر از مجموع آثار دو صنف دیگر یعنی ملفوظات و مکتوبات می‌باشد .

از آثار مستقلی که در این دوره بوجود آمد فقط نامهای کتب زیر بدست رسیده :

۱ - کشف المحجوب تألیف شیخ ابوالحسن علی بن عثمان هجویری غزنوی لاهوری

(م ۴۶۴ هـ)

۲ - طوابع الشمس

۳ - راحت الارواح تألیف قاضی حمیدالدین تاگوری (۶۴۱ هـ)

۴ - لوابیح

۵ - اصول الطریقه تألیف شیخ حمیدالدین صوفی تاگوری (۶۷۳ هـ)

۶ - رساله سرالعشق

۷ - رساله سلوک تألیف شیخ شرف‌الدین ابوعلی قلندر (۷۲۴ هـ)

۸ - رساله اسرار العاشقین

۹ - رساله عشقیه

ملفوظات : ملفوظات با اصطلاح مجموعه گفتارهایی است که مشایخ صوفیه در مجلسهای

مختلفه بغرض بند و نصیحت و رشد و هدایت مردمان اهل مجلس ایراد می‌نمودند ، و

مربدان آنها را در موقع یادداشت کرده بصورت کتاب جمع می‌کردند .

جمع آوری ملفوظات صوفیه در شبه قاره در قرن هفتم هجری آغاز گردید. قسمت بیشتری از مجموع آثار متصوفانه که در ظرف این دوره بوجود آمد، شامل ملفوظات بزرگان می باشد بعضی از مجموعه های ملفوظات بقرار زیر است:

۱- انیس الارواح ملفوظات خواجه عثمان هارونی مرتبه شیخ معین الدین حسن سنجری.

۲- دلیل العارفین «شیخ معین الدین حسن سنجری» شیخ قطب الدین بختیار اوشی کاکلی.

۳- فواید السالکین «شیخ قطب الدین بختیار اوشی کاکلی» شیخ فریدالدین مسعود گنج شکر.

۴- راحت القلوب «شیخ فرید الدین مسعود گنج شکر» شیخ نظام الدین اولیا.

۵- اسرار الاولیا «شیخ فرید الدین مسعود گنج شکر» مولانا بدرالدین اسحاق.

۶- سرور الصدور «شیخ حمید الدین صوفی تاگوری» شیخ فرید الدین.

۷- کنوز الفواید «شیخ صدرالدین عارف ملتانی» خواجه ضیاء الدین.

۸- راحت المحبین «شیخ نظام الدین اولیا.

۹- فواید الفواید «شیخ نظام الدین اولیا» امیر حسن سنجری.

۱۰- افضل الفواید «شیخ نظام الدین اولیا» امیر خسرو دهلوی.

ناگفته نماند که شیخ ابوعلی قلندر در صنف ملفوظات هیچ اثری ندارد.

مکتوبات: مکتوبات مجموعه نامه های است که مشایخ صوفیه گاه گاه به مریدی یا خود می نوشته اند. در این دوره این صنف پیشرفت زیاد نمود، و در سراسر این دوره فقط دو مجموعه مکتوبات زیر بوجود آمد:

۱- مکتوبات شیخ حمیدالدین صوفی تاگوری.

۲- مکتوبات شیخ شرف الدین ابوعلی قلندر.

اهمیت آثار شیخ در ادبیات متصوفانه شبه قاره:

اهمیت آثار شیخ ابوعلی قلندر در ادبیات متصوفانه شبه قاره از سوجه قابل توجه

می باشد:

۱- تقدم تاریخی

۲- تعداد تالیفات

۳- سبک

تقدم تاریخی: چنانکه قبلا اشاره شد، آغاز زبان فارسی در شبه قاره در قرن

پنجم هجری بوده است ، و در همان قرن کنایی معروف در نثر متصوفانه بنام «کشف المحجوب» نوشته شده قرن ششم از لحاظ پیشرفت نثر فارسی قرن سکوت بود. البته قرن هفتم بدون تردید دوره‌ای بوده است که در ظرف آن نثر فارسی بخصوص نثر متصوفانه پیشرفت شایسته نمود ، و فضلا عرفائی که مولد و منشاء آنان در شبه قاره بود ، به تالیف کتابهای فارسی التفات نمودند . می توان گفت که نویسندگان این قرن که شیخ ابوعلی قلندر نیز یکی از آنها است ، بلاشک موسسین و بنیان گزاران ادب متصوفانه فارسی در شبه قاره می باشند . و از این لحاظ اهمیت نویسندگان این دوره از نویسندگان دوره‌های بعدی بیشتر می باشد .

تعداد تالیفات : شیخ ابوعلی قلندر از اصناف سه گانه مزبوره در دو صنف یعنی کتابهای مستقل و مکتوبات تالیفاتی نموده است ، و در صنف ملفوظات هیچ اثری از خود باقی نگذاشته ، لهذا آثار او را از دیدگاه همین دو صنف مورد توجه قرار می دهیم .

چنانکه از بررسی فوق ظاهر می شود ، عصر شیخ ابوعلی قلندر ، نخستین دوره پیشرفت زبان و ادبیات فارسی در شبه قاره بوده ، و از آغاز تا زمان شیخ فقط نه اثر مستقل و دو مجموعه مکتوبات در نثر متصوفانه بوجود آمده است . ولی از مجموع این آثار چهار کتاب مستقل و یک مجموعه مکتوبات از تالیفات شیخ ابوعلی قلندر است . از این لحاظ سهم شیخ بلحاظ تعداد آثار بیشتر از نویسندگان دیگر همزمان می باشد .

سبک : علاوه بر آنچه در این باب قبلا گفته شد ، دو نکته زیر که سبک شیخ ابوعلی قلندر را از سبکهای نویسندگان عرفانی دیگر جدا می کند ، قابل توجه است :

یکی اینکه منشاء و منبع عقاید و نظرات شیخ ابوعلی قلندر تنها عشق حقیقی است ، و او تمام موضوعات عرفانی را بزبان عشق و محبت بیان کرده ، و هیچ مکتوبی از مجموع مکتوبات او نیست که فاقد ذکر حن و عشق باشد . این شیوه نگارش سبک او رایج لطافت و شیوایی خاصی بخنیده است .

دوم اینکه شیخ ابوعلی قلندر اغلب نعت تأثیر جذب و سستی بوده است . در آثار او همین کیفیات بطور محسوس درک می شود . در شعر نظایری فراوان دیده می شود که دارای واردات دنیوی و روحی کوبنده است ولی اسکوند آثار در نثر نادر و کمیاب است . نظریدو سکه نوق بی توان کتت که از حب سبک تسج ابوعلی قلندر در رمره نویسندگای حد که باح بلند و نام از جندی را دارا می باشد .